

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

ÅTTONDE BANDET.

2:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
Minnen från stenåldern i Norrland.	
1. VISTRAND, P. G., Norrländska fornsaker från stenåldern i Nordiska museet. Med 7 fig.	87.
2. OLSSON, P., Några minnen från Medelpads och Ångermanlands stenålder	98.
EKHOFF, EMIL, Hällristningar på Kinnekulle. Med 3 plancher	102.
MONTELIUS, OSCAR, Öfversigt öfver de nordiska forntidens perioder, intill kristendomens införande. Med 46 fig.	127.
UPMARK, GUSTAF, Vadstena slott 1545—1620. II. Med 4 fig.	164.
DJURKLOU, G., »Den onde» i folktron	196.

"Den onde" i folktron.

af

G. Djurklou.

Tvänne vestgötaknallar hade en gång lagt följe med hvarandra, och så hände det sig en bönedag att de tidigt på morgonen kommo till en kyrka. Slikt folk äro ju icke kända såsom kyrkogångare, men när det ringde till ottesången tyckte den ene att han en gång borde besöka Guds hus och höra hvad presten kunde hafva att förkunna. Han gick derföre in och stannade öfver båda gudstjenssterna, men såg mägta fundersam ut när han kom tillbaka. »Nu har du väl fått lära så mycket, så det räcker till för en lång tid» — sade kamraten hånande, »men hvad grundar du på, du ser mig så konstig ut?» — »Jo, ser du» — svarade denne — »presten sade i ottesången att satan ligger bunden i mörksens kedjor, men sedan sade han i högmessan, att han går omkring som ett rytande lejon, och hur det kan bära ihop, det kan jag rakt inte förstå.» — »Håh, det är väl ej så konstigt» — sade den andre. »Han har slitit sig emellan båda tiensterna, kan du väl förstå.»

Med denna förklaring var vestgöten nöjd, men för oss kan den ej vara fullt tillfredsställande, om vi vilja hafva en förklaring öfver djefvulen i folktron, der han än möter oss såsom bunden till domedag än såsom en fri och allestädes närvarande frestare till det onda. I den förra skepnaden är han mörksens furste, i den sednare åter en tjenare och värfvare åt denne, hvarföre det vill synas att han i folktron sprungit sönder till tvänne särskilda, om ock ofta i hvarandra uppgående personligheter. Eget nog råder samma förhållande med den nordiska gudalärans Loke. Äfven han uppträder i en dubbel skepnad, såsom Asarnas förledare och såsom Utgårdens, jätteverldens vederstyggelige herskare. Likasom

den hedniske Loke sannolikt en gång varit ett enda väsen, ehuru hans dubbla natur och mångsidighet föranledt den ständigt skapande folkfantasiens att skilja hans egenskaper från hvarandra och sedan sammanföra dem till två olika personligheter; så kan också den kristne Satanas i folktron sägas hafva sprungit sönder till tvänne visserligen innerligt närbeslägtade men dock i mångt och mycket olika skepnader. Öfverensstämmelsen i förevarande fall kan visserligen förklaras deraf, att det onda i viss mån är lika för den kristne och den icke alldeles utan för civilisationens gränser stående hedningen och att fantasiens såväl hos den ene som hos den andre kan ikläda sig liknande former, men likheten är för slående att ensamt häruti finna sin förklaring och måste utan tvifvel ega en djupare grund.

Till straff för Balders död och det hinder han reste för hans återkomst från Hel blef Asaloke lagd öfver tvänne berghällar och der fastbunden med sin egen sons tarmar, hvilka förvandlades till det hårdaste jern. Och äfven Utgårdaloke skildras af Saxo såsom bunden med starka jernlänkar. Öfvergå vi nu till de omständliga af »åsynavittnen» med ed fästade beskrifningar på mörksens furste, som lemnas i våra trolldomsransakningar under 17:de århundradet och då af ansedde män, lärde och lekte, ansågos höjda öfver allt tvifvel, så finna vi dessa samstämmigt betyga, att Satan är i sin egen boning slagen i bojor. Framför mig ligga ett par trolldomsransakningar från vestra Vermland, som ännu icke blifvit offentliggjorda, och jag kan dertföre icke underlåta att meddela de beskrifningar på mörksens furste och hans boning, som der lemnas. En blåkullafarare Marit Andersdotter skildrar dem inför Fryksdals häradsrätt år 1673 sålunda: Sjelfva bostaden var en stor kringbygd och rödmålad gård och midt på golfvet i salen fanns ett stort hål, hvarur uppsteg en blå låga, och der nedifrån hördes stort skrån och gråt. Efter den låten dansade trollkäringarne uppe i salen allesammans på hufvudet och baklänges. Satan sjelf var bunden med en grof jernkedja, invid hvilken låg en gammal käring, som gnagde derpå, men när hon hunnit nästan söndergnaga en länk, tjoeknade denne åter och blef som förut. I ett annat protokoll från samma häradsrätt af år 1682 beskrifves afgrundsfursten, som af trollpackorna helsas med namnet »Fröö», såsom en karl, hvilken satt invid bordändan på en svart »leedhstool», bunden om halsen med en grof jernkedja, fastslagen i väggen, hafvandes

fula grå kläder på sig, ormar och ormslår till hår och skägg samt stora klor på händerna. Hans utseende och omgivning, ty äfven här talas om ormar i mängd, stämma icke illa öfverens med Saxos skildring af Utgårdaloke. Emellertid träffas denne bundne Satan nästan uteslutande i beskrifningar på blåkullafärder och betraktas företrädesvis såsom alla leda qvinnfolks skyddsherre och öfverste-prest. Till honom aflemna de vid påsktiden en årlig tribut, som hufvudsakligast består af smör och äfven uttryckligen benämnes »smörtionde». Han smakar sjelf på smöret och likasom den kristne presten antecknar hvad som lemnats, så inskrifver äfven han, med en af sina klor, i en stor svart bok, hvad han uppburit och gifver sin belåtenhet eller sitt missnöje öfver varans beskaffenhet och vigt tydligen tillkänna.

Denna beskrifning, vald bland många mer eller mindre likartade, stämmer icke väl tillsammans med bibelns, ty der framställes Satan alltid såsom obunden, om han ock enligt uppenbarelse-boken en gång skall blifva slagen i bojor och så förblifva i 1000 år. Föreställningen om honom såsom redan fjettrad framträder emellertid ganska tidigt inom den kristna kyrkan. En visserligen apokryfisk men dock gammal urkund från 5:te eller 6:te århundradet, det s. k. Nicodemi evangelium, omtalar honom såsom redan fångslad och skildrar i olika versioner på olika sätt hans bindande. Denna nya uppfattning lyckades likväl icke i södern tränga in i folkmedvetandet, men fann deremot hos Angloskandinaverna på de Britiska öarne en mera tacksam jordmån och slog der ganska snart djupa rötter. Redan i det 8:de århundradet framträder Satan der både i bild och skrift såsom slagen i bojor, hvarpå professor Stephens anført många och, som det vill synas, tillfyllestgörande bevis. Skulle man också känna sig frestad att antaga Saxos framställning af den bundne Utgårdaloke såsom ett lån härifrån, så synes det dock i hög grad sannolikt att föreställningen om en bunden Satan hemtat sin förnämsta näring från den gamla mythen om Asa-Lokes straff.

Den fule gråklädde afgrundsfursten (»den gamle grå, fan grå, gråen» o. s. v.), hvars hemvist i folktron, trots alla från människoboningar lånade tillsatser, på en gång varit ett Nifelhem och en svafvelsjö — en sådan passeras för öfrigt under färderna dit och dädan — öfvergick smånigom till en så vederstygglig gestalt att han icke erbjöd någon lockelse för folkhumorn. För denna måste

dessutom en bunden satan förefalla mera ömkansvärd än farlig, och sedan hexeriprocesserna upphört fanns ej heller någon anledning att längre sysselsätta sig med honom. Han förekommer icke heller numera i folkets minnen utan i samband med blåkullafärderna, och denna djefvulstyp kan derföre anses såsom nästan förgäten.

Annorlunda är förhållandet med den frie Satan eller *Skam*, som han vanligen benämnes, hvilken i folktron likasom i den kristna läran går omkring sökande hvad han uppsluka må. Aldrig fjärran, är han genast till hands och erbjuder sin tjänst, så snart någon på orätta vägar vill uppnå ett mål. Men då menniskan är en fri och sjelfständig varelse, som sjelf eger att bestämma öfver sig och sina handlingar, måste hans magt öfver hennes kropp och själ grundas på en frivillig öfverlåtelse genom formligt kontrakt eller en förskrifning under vissa vilkor, och denna handling skall klienten sjelf skriva eller åtminstone underteckna med sitt eget blod. Endast med ett sådant papper i handen kan Skam på den yttersta dagen styrka sitt laga fäng. Denna föreställning, allmänt utbredd öfver hela Europa, har under många former gifvit sig tillkänna, icke blott i folkböcker, folksagor och bondehistorier, utan äfven i det 17:de århundradet i många och långa betänkanden af andliga och världsliga myndigheter och derpå grundade bevisningar och domslut. Främst bland dessa står hos oss den vidlyftiga och ytterst intressanta processen om den danske krigsfängen baron von Lützw, hvars förskrifning till djefvulen på sin tid framkallade mycket bryderi och de vidlyftigaste utredningar af våra domkapitel och domstolar.

Rättsgiltigheten af en sådan förskrifning förnekas icke af folktron, men med dess orubbliga tillit till det godas seger vill den icke medgifva den onde ens en lagligen vunnen rätt. Folktron kan ej förlika sig med tanken på ett ondt, som ej skulle kunna öfvervinnas, och derföre blifver äfven den frie djefvulen eller skam icke heller så farlig, som han egentligen borde vara. Folkhumorn, som leker med allt, har småningom tagit bort hans gadd. Redan medeltidens kyrkliga mysterie- och mirakelspel, dess kyrkomålningar och miniaturer gjorde sitt till, och kunna icke frias från all andel härutinnan, man må nu betrakta deras framställningar såsom ett direkt uttryck af folkhumorn eller såsom en concession åt denna. Säkert är att Skam trots all sin illistighet fått på sig

öfverflyttad samma lättrogenhet och dumhet, som tillmätas den råa styrkans representanter, jättarne, och att han likasom dessa vanligen blifver öfverlistad. Visserligen finner man honom ofta i lokalsägnera triumferande öfver sitt offer, såsom då han efter den ännu bevarade polskans toner dansar ut genom skorstenen med Pintorparfrun, eller i en ståtlig karet med sprakande hjul, dragen af svarta, eldfrustande hästar, kör bort med en försvuren herreman eller storbonde. Men härvid får man icke lemna ur sigte att dylika berättelser vanligen hafva sin rot i personlig hämndkänsla eller förbittring öfver ett syndfullt lif, som i tiden blifvit ostraffadt, hvilka omständigheter här göra djefvulens seger lätt förklarlig och fullt berättigad. I de rena folksagorna, hvilka icke utsprungit från sådana motiver, drager han deremot alltid det kortaste strået. Än har han råkat ut för en klient, som är lika slug som han sjelf och i kontraktet lyckats inflicka ett förbehåll, hvilket sedermera i den afgörande stunden vändes emot honom, eller ock har denne lyckats finna en advokat uti en knipslug vestgötaknalle eller illparig kärring, lika arglistig och »innanful», som den onde sjelf. En sådan var t. ex. Titta Grå, hvilken icke kallas »grå» för roskull och som visserligen kom Skam till hjälp, der denne stod redlös, men dock halv honom på ett sätt, som till den grad väckte hans förskräckelse, att han ej vågade nalkas henne med den utlofvade belöningen utan framsträckte den på en lång stång, och när han fick se henne sticka upp sitt hufvud ur vestgötens säck, släppte han denne genast och for bort under buller och brak. Nu är Skam dessutom högfärdig öfver sin magt och sin trolldomskraft samt städs färdig att visa sina konster, hvarföre han lätt förledes till täflan i rent mensklige förrättningar, dem han dock ej förstår, så mångkunnig han än är. Så låter han locka sig af smeden att draga bälgen och sköta släggan, hvarvid han utvecklar en sådan ifver att bälgen brister sönder och städet krossas, så att smeden ej kan åstadkomma de hästskor han inom viss tid lofvat till prestens mærr, eller ock, då han skall göra skor i kapp med skomakaren, tager han i sin ifver så lång beektråd, att han för hvarje stygn måste springa ut på gården och rundt omkring alla husen, men blott med den ena tråden för hvarje gång o. s. v. — Sålunda går han miste om sitt rof och får nöja sig med stugutaket, men detta tager han också vanligen med sig, då han i vredesmod flyger sin kos. Folksagan skildrar med lif och lust alla de vedervärdig-

heter han måste utstå; men trots detta, skall man dock sällan träffa någon sagoföreljare, som icke slutar sin berättelse med de orden: »Huru det sedan gick är ej godt att veta, men han fick honom väl ändå på sista bytet, fast han måste gifva tapt den gången». Detta hörer icke till sagan, men är den kristne berättarens reservation emot den hedendom, som röjer sig deri, och redan detta gifver skälig anledning att misstänka det folksagans Skam, som lider af samma brist på skarpsinne och är lika lättrogen som jättarne, till dem står i en närmare och äldre frändskap än till judendomens och kristendomens Satanas.

Då det likväl är kristet folk Skam har att göra med, är det naturligt att han måste hysa en stor fruktan för deras försvarare: presten. Huru stor — det beror visserligen på dennes lärdom, men äfven af hans plats på den hierarchiska stegen. När Skam i en ryttares skepnad år 1632 grasserade i Sköldinge prestgård var det endast hans högvördighet Biskopen, som kunde borra honom ut genom fönsterblyet, men ehuru han visade mycken respekt för domprosten sträckte sig denna icke till den ringare och mera civile konsistorie notarien, mot hvilken han var så närgången att han till och med vågade hugga honom i skägget. Det är likväl icke vid alla tillfällen, som presten blifver hans öfverman. Ty gäller det att freda en försvuren, står denne magtlös. Sju prester läste och messade för Passa Lars, men kunde ändock ej hindra Skam att fara utaf med sitt offer. Vid dylika tillfällen hjälper intet annat, än att sätta list mot list, ty ondt skall med ondt fördrivas.

Likasom den bundne afgrundsfursten och den frie Skam hafva en helt olika tillvaro, så äro de äfven till det yttre mycket olika. Den förre utmålas med alla attributer, som kunna göra honom så fasaväckande som möjligt, oaktadt han dock till en viss grad har mensklig gestalt; hvaremot den senare såsom människornas frestare erhållit ett mindre afskräckande yttre. Han har måst lära sig att, såsom det heter, »draga in hornen» och om detta ej fullkomligt lyckats, döljas de dock af ett utstående borstlikt stripigt hår, som till färgen är rödt emedan detta enligt ordspråket likasom tallbusken bäst frodas på dålig jord. Sedligt rena människor eller sådana, som för tillfället bära en fyrväppling på sig, kunna på dessa eller andra märken igenkänna honom bland marknadsbesökande eller gästerna i ett gudlöst samqväm. Men eljes ter han sig vanligen såsom en anständig gråklädd bondpatron eller rent af

en herreman. Ful är han dock alltid, med vridna drag och illpariga ögon, ty att han någonsin skulle kunna helt förskapa sig till en ljusens engel, det vill folktron för ingen del medgifva. Visserligen förnimmes en lukt af brändt horn och svafvel, der han uppträder, men denna märkes först vid hans försvinnande, hvilket är lika plötsligt som hans framträdande. I grund och botten är han dock en afgrundsande och derföre är också hans rätta skepnad mera vederstygglig. Denna visar han äfven, när han blifvit grundligt lurad och vreden beröfvat honom hans sjelfbeherrskning. Han kan då svälla ut så att de efter vanlig folksnitt skurna kläderna remna i alla sömmar och hatten faller af hufvudet för de framspringande hornen, och med tillhjälp af sina läderlappsvingar flyger han då bort med en otrolig hastighet.

Ju mera man granskar hexeriprocessernas och folksagornas olika djefvulstyper, desto mera frestas man att antaga, att de om ock nära beslägtade och ytterst af samma rot dock utvecklade sig till tvenne olika personer. Denna uppfattning fanns också tidigt hos de gamla anglosachsarne. Redan Cædmon, som lefde under senare hälften af 7:de århundradet gifver den bundne satan en fri tjenare, hvilken vandrar omkring såsom hans sändebud (såsom sådan uppträder äfven folksagans Skam), och om äfven den fullständigare bevisningen härför icke här kan framläggas, torde dock af det anförda framgå att denne ytterst icke gerna kan vara någon annan än en kristnad Loke, af hvars i kedjor kvarlemnade ham Saxos Utgarthilocus och hexornas konung danats. Derföre är den förklaring, som lemnades af vesfgöten i den berättelse hvarmed vi inledde vår uppsats, kanske icke så alldeles gripnen ur luften. Ty det vill nästan synas att den onde ande, som under hedendomens dagar låg bunden, lemnat sina bojor och med alla sina gamla olater uppgått i och ombildat den kristne satan just under den tid, som förflöt emellan de hedniska sångernas tystnande och de kristna hymnernas fulltoniga seger.